

RELATIONSHIP BETWEEN TOURISM AND ECONOMIC GROWTH IN TRANSITION COUNTRIES: PANEL DATA ANALYSIS

Aziza SYZDYKOVA*, Aktolkin ABUBAKİROVA**

*Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan azizayesevi@gmail.com

** Asst Prof. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan, aktolkin.abubakirova@ayu.edu.kz

Copyright©2019. Aziza SYZDYKOVA, Aktolkin ABUBAKİROVA This is an open access article distributed under the Eurasian Academy of Sciences License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ABSTRACT

This study examines the causal relationships between tourism revenues and economic growth in 15 transition countries for the period 1995-2018. In the empirical analysis, panel causality analysis, which takes account of dependence and heterogeneity between countries, is used. According to the empirical results, 3 out of 15 transition countries (Bosnia and Herzegovina, Russia and Ukraine) showed a one-way relationship from tourism revenues to economic growth and a two-way relationship in Macedonia, Serbia and Montenegro. For Kazakhstan and Azerbaijan there was a one-way relationship from economic growth to tourism revenues, while for other countries there was no relationship between the two variables. The empirical findings provide important policy outcomes for the 15 transition countries studied.

Key words: tourism revenues, transition economies, growth, panel causality

GEÇİŞ ÜLKELERİNDE TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ

ÖZET

Bu çalışma, 1995-2018 dönemi için 15 geçiş ülkesinde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkileri incelemektedir. Ampirik analizde ülkeler arasında bağımlılık ve heterojenliği hesaba katan panel nedensellik analizi kullanılmıştır. Ampirik sonuçlara göre 15 geçiş ülkesinin 3'ünde (Bosna Hersek, Rusya ve Ukrayna) turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, Makedonya, Sırbistan ve Karadağ'da ise çift yönlü ilişki tespit edilmiştir. Kazakistan ve Azerbaycan için ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü ilişki bulunurken, diğer ülkeler için iki değişken arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Ampirik bulgular, incelenen 15 geçiş ülkesi için önemli politika sonuçları sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: turizm gelirleri, geçiş ekonomileri, büyüme, panel nedensellik

GİRİŞ

Geçtiğimiz birkaç on yılda, hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkeler için turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişki hakkında bilgi sahibi olmak, politika yapımcılar için özel bir öneme sahiptir, çünkü turizm politikaları ülkeler için büyük kaygılar yaratmaktadır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC, 2018) Seyahat ve Turizm'in dünyanın en büyük endüstrilerinden biri olmaya devam ettiğini savunmaktadır. Endüstrinin toplam etkisi 2018 yılında, 6 trilyon ABD dolarının üzerinde bir değer olan küresel GSYİH'nın %9'una katkıda bulunmuştur. Önümüzdeki on yıl boyunca, bu sektörün

yıllık ortalama %4 oranında büyümesi beklenmektedir. 2022 yılına kadar gezegendeki her 10 işçiden birinin söz konusu sektörde iş yapacağı tahmin edilmektedir.

Turizmin ekonomik faaliyet üzerinde etkili olduğu uzun zamandır bilinmektedir (Dwyer vd., 2004). Turizmin hızla büyümesi çarpan etkileri, ödemeler dengesindeki iyileşmeler ve turizm destekli hükümet politikalarının sayısındaki artışla hane halkı gelirinde ve devlet gelirlerinde artışa neden olmaktadır. Bu nedenle, turizmin gelişmesinin genellikle ekonomik büyümeye olumlu bir katkı olduğu düşünülmektedir (Khan vd., 1995; Lee ve Kwon, 1995; Lim, 1987; Oh, 2005).

Chao vd., (2006) turizmin genişlemesinin ticari olmayan malların nispi fiyatını artırdığını, üçüncül ticaret koşullarını iyileştirdiğini ve gelirden kazanç sağladığını belirtmektedir. Buna karşın ticari olmayan malların nispi fiyatındaki bu artış, ticaret sektöründe kullanılan sermayeye olan talebin azalmasına yol açarsa, ticari mal sektöründe müteakiben sanayileşmenin ortadan kalkması yerleşik refahı azaltabilir. Chao vd., (2009) ayrıca çıktı etkisinin baskın olması durumunda turizmin genişlemesinin istihdamı ve refahı artırdığını; fakat gerçekçi koşullar altında turizmin artan maliyetlerden dolayı hem işgücü istihdamını hem de refahı düşürebileceğini belirtmektedir.

Teorik olan öne sürülen, turizmin ekonomi üzerindeki pozitif etkisinden dolayı gelişmekte olan ülkelerde turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliği ampirik olarak araştırılmaya devam etmektedir. Halihazırda gerçekleştirilen ampirik araştırmaların büyük çoğunluğu hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelere odaklanmış olsa da, geçiş ülkelerinde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi ele alan çok az sayıda çalışma bulunmaktadır.

Bu durumun bilincinde olarak, bu çalışmada geçiş ekonomileri için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Birleşmiş Milletler'in 2014 yılındaki "Dünya Ekonomik Durumu ve Beklentileri" raporunda geçiş ekonomilerinin güncel listesi aşağıdaki gibi sıralanmıştır: Arnavutluk, Bosna Hersek, Karadağ, Sırbistan, Makedonya, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan. Bu ülkeler serbestleşme programlarına 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında başlamıştır.

Bu çalışma söz konusu geçiş ülkeleri için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek için bootstrap panel Granger nedensellik testini kullanan ilk çalışmadır. Çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. Giriş niteliğindeki bu bölümün ardından konu ile ilgili literatür ele alınmıştır. Takip eden bölümde bu çalışmada kullanılan veri seti ve araştırma yöntemi açıklanmıştır. Daha sonra ampirik bulgular değerlendirilmiş ve sonuç kısmı ile çalışma son bulmuştur.

1. Literatür Taraması

Turizmin döviz kazancındaki artış, gelir, istihdam ve vergiler gibi potansiyel ekonomik faydaları nedeniyle (Archer, 1995; Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002; Dritsakis, 2004; Ramesh, 2002), hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler turizme önem vermektedir. Bununla birlikte turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmek son yıllarda turizm literatüründe popüler bir konudur (Arslanturk vd., 2011; Kim vd., 2006).

Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002), İspanya’da uzun vadeli ekonomik kalkınmada turizmin rolünü incelemektedir. İspanya’da turizm, GSYİH’nın yaklaşık %5,9’unu oluşturuyor; bu da ülkeyi ABD’den sonra en büyük uluslararası turizm kazancı alıcısı yapıyor. Turizm öncülüğünde büyüme hipotezi İspanya’da eşbütünleşme ve nedensellik testi ile doğrulanmıştır. Türkiye’ye gelince, Gündüz ve Hatemi-J (2005), 1963–2002 dönemi için kaldıraçlı önyüklemeye nedensellik testlerini kullanarak turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik bulurken, Demiroz ve Ongan (2005), 1980Q1-2004Q2 dönemi için yaptığı çalışmada ise Türkiye için uluslararası turizm ve ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisi bulmuştur. Bu deneysel çalışmaların farklı ülkelere dayandığı göz önüne alındığında, tutarsız sonuçlar ülke etkisinin bir yansıması olabilir (Tang ve Jang, 2009). Ülkelerin GSYH yapısındaki turizmin ağırlığı bakımından farklı olabileceğinden (Oh, 2005), ekonominin büyüklüğü ve açıklığı (Kim vd., 2006) ve üretim kapasitesi kısıtlamaları turizm-ekonomi ilişkisi aynı zamanda bir ülkeden diğerine farklılık gösterebilir. Ülkeye özgü çalışma örnekleri arasında; Yunanistan için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensel ilişki (Dritsakis, 2004; Kim vd., 2006) ve yine Tayvan için çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulmuşlardır (Lee ve Chien , 2008).

Tablo 1: Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Gösteren Çalışmaların Özeti

Yazar	Ülke	Dönem	Değişkenler	Sonuç
Lanza vd., 2003	13 OECD ülkeleri	1977-1992	GSYİH, turizm geliri, toplam harcama, mamul malların fiyatı, turizm fiyatı	GSYH→T
Algieri, 2006	25 ülke	1990-2003	GSYİH, turizm gelirleri, fiyat endeksi, nakliye maliyeti	GSYH →T
Fayissa vd., 2008	42 Alt-Sahra Afrika ülkeleri	1995-2004	GSYİH, turizm gelirleri, özgürlük endeksi, beşeri sermaye, yatırım, dış yatırım, hanehalkı tüketimi	T→ GSYH
Lee ve Chang, 2008	23 OECD ve 32 OECD dışı ülkeler	1990-2002	GSYİH, turizm gelirleri, döviz kuru, turist girişleri	OECD ülkelerinde T→GSYH; OECD dışı ülkelerde T↔GSYH
Narayan vd., 2010	4 Pasifik adaları	1980-2005	GSYİH, turizm gelirleri, turist girişleri	T→GSYH
Santana-Gallego vd., 2010	179 ülke	1995-2006	GSYİH, turist giriş yatırımları, nüfus artışı, beşeri sermaye, ticarete açıklık, kur, döviz birliği	T→GSYH Ticaret→GSYH
Holzner, 2011	143 ülke	1970-2007	GSYİH, turizm gelirleri, fiziksel ve beşeri sermaye, döviz kuru, açıklık, vergiler	GSYH’de turizm geliri payının daha yüksek olduğu ülkeler diğerlerinden daha hızlı büyüyor.

Marrocu ve Paci, 2011	199 Avrupa bölgesi	1985-2006	toplam faktör verimliliği ¹ , turizm akışı, sosyal sermaye, beşeri sermaye, teknolojik sermaye, kamu altyapıları, mekansal bağımlılık	T→TFV
Apergis ve Payne, 2012	9 Karayip ülkeleri	1999-2004	GSYH, turist girişleri ve döviz kuru	T↔GSYH
Caglayan vd., 2012	135 ülke	1995-2008	GSYİH, turizm gelirleri	Avrupa’da T↔GSYH; Amerika, Latin Amerika ve Karayipler’de T↔GSYH; Doğu ve Güney Asya’da GSYH→T

Not: GSYH: Ekonomik Büyüme, T: Turizm

→ : İlişkinin yönünü ifade etmektedir.

↔ : Çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır

-- : Nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

2. Veri Seti ve Araştırma Yöntemi

Literatür incelendiğinde; Lee ve Chang (2008) ve Holzner (2011), farklı ülkelerin turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında farklı nedensellik ilişkisi olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu turizm gelirleri ve büyüme arasındaki ilişkilerin ülkeye özgü olabileceğini göstermektedir. Bu nedenle araştırılan ülkelerin heterojen yapılarını tanımak gerekir. Ülkelerarası araştırmalarda, ekonomik koşullar veya sosyal-kültürel geçmişlerdeki farklılıklar nedeniyle ülkeler arasında heterojenlik mevcuttur. Ülkeler arasında bağımlılık, özellikle küreselleşme yolunda mevcut yaygınlık ile işbirliği veya rekabet nedeniyle kaçınılmazdır.

Bu durumun bilincinde olarak bu çalışmada, turizm sektörünün büyümesi ile genel ekonomik büyüme arasındaki dinamik ve nedensel ilişkileri keşfetmek için Kónya (2006) tarafından geliştirilen ülkeye özgü nedensellik testleri kullanılmıştır. Bu testler, ülkeye özgü etkilerin daha kolay ortaya çıkmasını sağlayacaktır. 1995-2018 döneminde 15 geçiş ülkesinden oluşan örnekleme bir bootstrap panel Granger nedensellik testi kullanarak, turizm sektörünün büyümesi ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensel ilişkinin var olup olmadığı test edilmiştir.

Konya (2006) tarafından önerilen ekonometrik metodolojinin bir avantajı, ülkeler arasında çağdaş korelasyona izin vermesidir. Söz konusu yöntem ülkelere göre ülke bazında kesitsel analiz veya zaman serisi analizinden daha anlamlı ve etkili bir analiz metodolojisi sayılabilir, çünkü ülkeler arasındaki turizm sektörleri arasında etkileşim vardır. Örneğin, dünyadaki pek çok turizm şirketinin kendi ülkelerinin dışında şubeleri var ve dış ülkelerdeki piyasa yapılarının veya devlet politikalarının ticari şirketler üzerinde dolaylı bir etki etmesi

¹ Büyüme içindeki istihdam ve sermaye artışları haricindeki nedenlerin birleşik etkisine, Toplam Faktör Verimliliği (TFV) denir.

muhtemeldir. Birçok turizm firması dış pazarlardaki işlerini büyütürse, turizm şirketleri kendi ülkeleri dışındaki politikalarla bağlantılı olarak önemli bir ticari etkiye sahip olacaktır. Yabancı turizm firmaları ile rekabet, muhtemelen yenilikçi ürünlerin piyasaya sürülmesiyle iç turizm piyasalarını da etkileyecektir. Bu nedenle, bir ülkenin turizm sektöründeki gelişme, zaman içinde diğer ülkelerle ilişkili olabilmektedir.

15 geçiş ülkesinde hem kesit bağımlılığı hem de heterojenliğin varlığı, bu dinamikleri hesaba katacak panel nedensellik yöntemini gerektirmektedir. Kónya (2006) tarafından önerilen bootstrap panel nedensellik yaklaşımı hem kesit bağımlılığını hem de ülkeye özgü heterojenliği açıklayabilmektedir. Bu yaklaşım, denklem grubunun ve ülkeye özgü özel bootstrap kritik değerleriyle yapılan Wald testlerinin Tahmin Edilmeyen Regresyon (SUR) tahminine dayanmaktadır.

Yöntemde SUR ile eş anlı olarak tahmin edilecek granger nedensellik modeli denklem sistemi (1) ve (2) gibidir.

(1)

ve

$$\begin{aligned}
 x_{1,t} &= \alpha_{2,1} + \sum_{i=1}^{ly_2} \beta_{2,1,i} y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{lx_2} \delta_{2,1,i} x_{1,t-i} + u_{2,1,t} \\
 x_{2,t} &= \alpha_{2,2} + \sum_{i=1}^{ly_2} \beta_{1,2,i} y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{lx_2} \delta_{2,2,i} x_{2,t-i} + u_{2,2,t} \\
 &\dots \\
 x_{N,t} &= \alpha_{2,N} + \sum_{i=1}^{ly_2} \beta_{1,N,i} y_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{lx_2} \delta_{2,N,i} x_{N,t-i} + u_{2,N,t}
 \end{aligned}
 \tag{2}$$

Bu denklemde; y kişi başına gerçek GSYİH'yi, x ise turizm gelirlerini gösterir; l ise gecikme uzunluğudur. Bu sistemdeki her bir denklem önceden belirlenmiş farklı değişkenlere sahip olduğundan ve hata terimleri eşzamanlı olarak korelasyonlu olabileceğinden (yani kesitsel bağımlılık), bu yöntem Zellner (1962) tarafından geliştirilmiş görünüşte ilgisiz regresyon (SUR) tahmincilerini kullanmakta ve her bir yatay kesit için özel olarak bootstrapli kritik değerler üretmektedir. SUR tahmincileri bahsedilen iki durum söz konusuysa etkindir. Bu nedenle nedensellik incelenmeden önce yatay kesit bağımlılığının ve parametre heterojenliğinin de test edilmesi gerekmektedir.

Bootstrap panel nedensellik yaklaşımında, sistemde bir ülke için alternatif nedensellik ilişkisi vardır: (i) eğer tüm $\beta_{2,i}$ 'ler sıfır iken, $\delta_{1,i}$ 'lerin tümü sıfır değilse; X 'den Y 'ye tek yönlü Granger nedensellik vardır. (ii) eğer $\delta_{1,i}$ 'lerin tümü sıfır, $\beta_{2,i}$ 'lerin tümü sıfır değilse, Y 'den X 'e doğru tek yönlü Granger nedensellik vardır. (iii) eğer $\delta_{1,i}$ veya $\beta_{2,i}$ 'lerden

biri sıfır değilse, X ve Y arasında çift yönlü Granger nedensellik ilişkisi vardır ve (iv) eğer tüm $\delta_{1,i}$ veya $\beta_{2,i}$ 'ler sıfıra eşit ise, X ve Y arasında Granger nedensellik yoktur (Konya, 2006).

3. Ampirik Bulgular ve Değerlendirilmesi

Daha önce belirtildiği gibi panel nedensellik çalışmasında birimler arasındaki yatay kesit bağımlılığı ve eğim homojenliğinin test edilmesi uygun bir tahminci seçmek için çok önemlidir. Ampirik analizde kesitsel bağımlılığı ve ülkeye özgü heterojenliği hesaba katmak, ülkelerin yüksek derecede bütünleşmiş ve ekonomik ilişkilerde yüksek derecede küreselleşmeye sahip oldukları için çok önemlidir. Bu nedenle ampirik analizde ülkeler arasındaki kesitsel bağımlılık ve heterojenliğin incelenmesi ilk adımdır. Kesit bağımlılığının varlığını araştırmak için dört farklı test (LM , CD_{LM} , CD ve LM_{adj}) uygulanmıştır ve sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Yatay Kesit bağımlılığı ve homojenlik Testi Sonuçları

Test	İstatistik	p-değeri
Yatay Kesit bağımlılık testleri		
LM	145.096	0.000
CD_{LM}	25.831	0.000
CD	12.092	0.000
LM_{adj}	26.880	0.000
Homojenlik testleri		
$\bar{\Delta}$	40.332	0.000
$\bar{\Delta}_{adj}$	5.094	0.000

Tablo 2’de sunulan sonuçlar, kesitsel bağımlılık olmadığını ifade eden sıfır hipotezinin %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde reddedildiğini göstermektedir. Bu sonuç bir ülkede meydana gelen bir şokun veri setindeki diğer ülkelere yayılabileceğini göstermektedir. Tablo 2 ayrıca iki eğim homojenlik testinden elde edilen sonuçları da rapor etmektedir. Her iki test de ülkeye özgü heterojenliği destekleyen eğim homojenliği hipotezinin boş hipotezini reddetmektedir. Eğim homojenliğinin reddedilmesi, panel nedensellik analizinin, ilgilenilen değişkene bir homojenlik kısıtlaması getirerek, yanıltıcı sonuçlara yol açtığı anlamına gelir. Bu bağlamda, panellerin otoregresyon ve/veya panel vektör hata düzeltme modelinin genelleştirilmiş yöntemlerle ve havuzlanmış sıradan en küçük kareler tahmin edicileriyle tahmin edilmesine dayanan panel nedensellik analizi uygun bir yaklaşım değildir. Daha açık bir ifade ile paneldeki ülkelerin ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki nedensel ilişki açısından farklı özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Bu sonuçlara dayanarak panel nedensellik testleri yapılırken ülkeler ayrı ayrı analiz edilmesi gerekmektedir.

Geçiş ülkelerinde kesitsel bağımlılık ve heterojenliğin varlığı bootstrap panel nedensellik yaklaşımının uygun olduğunun kanıtıdır. Bootstrap panel nedensellik testinden elde edilen sonuçlar Tablo 3’te Panel A ve Panel B şeklinde rapor edilmiştir. Sonuçlar turizm gelirlerinden Bosna Hersek, Rusya ve Ukrayna’daki ekonomik büyümeye doğru sırasıyla %10, %5 ve %5’lik anlamlılık düzeyinde tek yönlü bir Granger nedensellik olduğunu göstermektedir. Kazakistan ve Azerbaycan için turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru herhangi bir ilişki bulunamamıştır, aksine bu ülkelerde ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru %95’lik güven düzeyinde tek yönlü ilişki tespit edilmiştir. Makedonya, Sırbistan ve Karadağ için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme

arasında geri bildirim hipotezinin geçerli olduğu görülmektedir. Ancak Arnavutluk, Ermenistan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Moldova, Kırgız Cumhuriyeti ve Tacikistan için tarafsız hipotezi geçerlidir.

Tablo 4: Nedensellik Testi Sonuçları

Panel A

H_0 : Turizm gelirleri ekonomik büyümenin Granger Nedeni değildir.

Ülke	Katsayı	Wald istatistiği	Bootstrap kritik değer		
			%10	%5	%1
Arnavutluk	0.842	7.203	9.468	13.431	23.778
Bosna Hersek	1.080	10.203*	8.880	12.772	21.295
Sırbistan	0.950	15.098**	9.209	13.151	24.035
Karadağ	1.413	10.085*	9.553	13.097	23.858
Makedonya	5.036	12.281**	7.350	12.105	20.809
Ermenistan	4.586	10.218	10.408	14.208	30.134
Azerbaycan	-0.914	3.928	8.868	12.731	27.503
Belarus	1.523	4.478	9.501	12.099	27.109
Gürcistan	2.406	14.012	14.988	21.752	45.123
Kazakistan	0.782	0.433	9.885	15.865	28.111
Kırgız Cumhuriyeti	0.004	9.067	10.187	13.765	22.181
Moldova	0.091	8.008	9.447	12.902	20.187
Rusya Federasyonu	0.432	12.912**	10.002	12.001	24.362
Tacikistan	0.007	4.091	14.521	20.114	30.421
Ukrayna	0.219	18.765**	13.662	18.709	28.774

Panel B

H_0 : Ekonomik büyüme turizmin Granger Nedeni değildir.

Ülke	Katsayı	Wald istatistiği	Bootstrap kritik değer		
			%10	%5	%1
Arnavutluk	0.017	2.101	5.413	7.534	13.812
Bosna Hersek	0.017	1.211	5.346	7.942	14.805
Sırbistan	0.016	11.417**	5.611	7.765	13.580
Karadağ	0.025	19.516***	6.678	9.281	17.438
Makedonya	0.034	24.550***	6.430	8.890	15.049
Ermenistan	0.004	0.494	5.625	7.952	13.889
Azerbaycan	0.031	8.678**	5.657	8.418	13.791
Belarus	0.001	0.012	5.365	8.492	14.725
Gürcistan	0.001	0.024	5.447	7.736	12.398
Kazakistan	0.603	10.292**	5.140	6.769	14.092
Kırgız Cumhuriyeti	0.004	7.001	7.031	10.703	15.098
Moldova	0.001	5.008	6.372	9.235	14.832
Rusya Federasyonu	0.132	5.404	6.554	8.774	13.193
Tacikistan	0.022	4.058	5.428	8.202	18.405
Ukrayna	0.009	4.421	5.601	7.876	14.709

Not: 1. *, ** ve *** işaretleri, sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde anlamlılığı belirtir.

2. Bootstrap kritik değerleri 10.000 kopyadan elde edilir.

SONUÇ

Bu çalışmada geçiş ekonomilerinde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi destekleyip desteklemediğini test etmek için Konya panel Granger nedensellik yaklaşımı kullanılmıştır. Bu kapsamda 1995-2018 dönemine ait 15 geçiş ülkesinin yıllık verileri esas alınmıştır. Ampirik sonuçlar değerlendirildiğinde; Bosna Hersek, Rusya ve Ukrayna’da turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, Kazakistan ve Azerbaycan için ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü ilişki tespit edilmiştir. Makedonya, Sırbistan ve Karadağ için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü Granger nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Ancak Arnavutluk, Ermenistan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Moldova, Kırgız Cumhuriyeti ve Tacikistan için iki değişken arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Bu ampirik bulgular, incelenen 15 geçiş ülkesi için önemli politika sonuçları sunmaktadır.

Bu sonuçlar Chao ve arkadaşlarının sonuçlarıyla tutarlıdır. (2006, 2009), alım satım dışı malların nispi fiyatındaki bir artışın, alım satım sektöründe kullanılan sermaye talebinin azalmasına yol açmaktadır. Ticari mallar sektöründe müteakiben sanayileşmenin ortadan kalkması, yerleşik refahı düşürebilir. Çıktı etkisinin baskın olması durumunda, turizmdeki genişleme istihdam ve refahı artırır; Bununla birlikte, gerçekçi koşullar altında turizm, artan maliyetlerden dolayı hem işgücü istihdamını hem de refahı düşürebilir.

Çalışmada bulunan karışık sonuçlar, bu 15 geçiş ülkesinde turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik yönünün çeşitli faktörlerle belirlenebileceğini göstermektedir. Bu 15 geçiş ülkesi arasındaki farklar, ülke ekonomisinin büyüklüğünün, ülkenin açıklık seviyesinin ve seyahat kısıtlamalarının uygulanabilir faktörler olarak etkilerinden kaynaklanabilir. Bu faktörlere ek olarak, turizme bağımlılık derecesi, turizm hedef yaşam döngüleri ve ekonomik gelişme seviyeleri diğer belirleyici faktörlerden bazıları olarak kabul edilebilir.

REFERENCE

- Algieri, B. (2006). International tourism specialization of small countries. *International Journal of Tourism Research*, 8,1–12.
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2012). Tourism and growth in the Caribbean - evidence from a panel error correction model. *Tourism Economics*, 18(4), 449–456.
- Archer, B. (1995). Importance of tourism for the economy of Bermuda. *Annals of tourism research*, 22(4), 918-930.
- Arslanturk, Y., Balcilar, M., & Ozdemir, Z. A. (2011). Time-varying linkages between tourism receipts and economic growth in a small open economy. *Economic Modelling*, 28(1-2), 664-671.
- Balaguer, J., & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied economics*, 34(7), 877-884.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies*, 47(1), 239-253.
- Caglayan, E., Sak, N., & Karymshakov, K. (2012). Relationship between tourism and economic growth: A panel Granger causality approach. *Asian economic and Financial review*, 2(5), 591–602.

- Chao, C. C., Hazari, B. R., Laffargue, J. P., & Yu, E. S. (2009). A dynamic model of tourism, employment and welfare: the case of Hong Kong. *Pacific Economic Review*, 14(2), 232-245.
- Chao, C.-C., Hazari, B. R., Laffargue, J.-P., Sgro, P. M., & Yu, E. S. H. (2006). Tourism, Dutch disease and welfare in an open dynamic economy. *The Japanese Economic Review*, 57(4), 501-515.
- Demiroz, D. M., & Ongan, S. (2005). The contribution of tourism to the long-run Turkish economic growth. *Ekonomický časopis*, 9, 880-894.
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis. *Tourism economics*, 10(3), 305-316.
- Dwyer, L., Forsyth, P., & Spurr, R. (2004). Evaluating tourism's economic effects: new and old approaches. *Tourism management*, 25(3), 307-317.
- Fayissa, B., Nsiah, C., & Tadasse, B. (2008). Impact of tourism on economic growth and development in Africa. *Tourism Economics*, 14(4), 807-818.
- Granger, C. W. (2003). Some aspects of causal relationships. *Journal of Econometrics*, 112(1), 69-69.
- Gunduz, L., & Hatemi-J, A. (2005). Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- Holzner, M. (2011). Tourism and economic development: The beach disease?. *Tourism Management*, 32(4), 922-933.
- Khan, H. S. Phang, R. Toh, (1995). "The Multiplier Effect: Singapore's Hospitality Industry", *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, Vol.36, pp. 64-69.
- Kim, H. J., & Chen, M. H. (2006). Tourism expansion and economic development: The case of Taiwan. *Tourism management*, 27(5), 925-933.
- Kónya, L. (2006). Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach. *Economic Modelling*, 23(6), 978-992.
- Lanza, A., Temple, P., & Urga, G. (2003). The implications of tourism specialisation in the long run: An econometric analysis for 13 OCDE economies. *Tourism Management*, 24, 315-321.
- Lee, C. and K. Kwon, (1995). "Importance of Secondary Impact of Foreign Tourism Receipts on the South Korean Economy", *Journal Travel Research*, Vol.34, pp. 50-54.
- Lee, C. C., & Chang, C. P. (2008). Tourism development and economic growth: A closer look at panels. *Tourism management*, 29(1), 180-192.
- Lee, C. C., & Chien, M. S. (2008). Structural breaks, tourism development, and economic growth: Evidence from Taiwan. *Mathematics and Computers in Simulation*, 77(4), 358-368.
- Lim, C. (1997). "Review of International Tourism Demand Models", *Annals Tourism Research*, Vol.24, pp. 835-849.
- Marrocu, E., & Paci, R. (2011). They arrive with new information. Tourism flows and production efficiency in the European regions. *Tourism Management*, 32, 750-758.
- Narayan, P. K., Narayan, S., Prasad, A., & Prasad, B. C. (2010). Tourism, and economic growth: A panel data analysis for Pacific Island countries. *Tourism Economics*, 16(1), 169-183.

- Oh, C. O. (2005). The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy. *Tourism management*, 26(1), 39-44.
- Oh, C.O. (2005). “The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy”, *Tourism Management*, 26, pp. 39-44.
- Ramesh, D. (2002). The economic contribution of tourism in Mauritius. *Annals of Tourism Research*, 29(3), 862-865.
- Sahli, M., & Nowak, J. J. (2007). Does inbound tourism benefit developing countries? A trade theoretic approach. *Journal of Travel Research*, 45(4), 426-434.
- Santana-Gallego, M., Ledesma-Rodríguez, F., Pérez-Rodríguez, J., & Cortes-Jimenez, I. (2010). Does a common currency promote countries’ growth via trade and tourism? *The World Economy*, 33(12), 1811–1835.